

Vaikų gąsdinimai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje

VITA DŽEKČIORIŪTĖ - MEDEIŠIENĖ

Vilniaus universitetas

ANOTACIJA. Straipsnyje tiriama žanriniu požiūriu sudėtingai apibrėžiama tradicinė lietuvių vaikų auklėjimo priemonė – gąsdinimai. Gąsdinimai naudojami siekiant tinkamo vaikų elgesio. Jie taip pat formuoja vaiko praktinį pasaulėvaizdį ir mitinę pasaulėjautą, todėl yra neatsiejami nuo visos vaiko psichofizinės raidos. Vaikų gąsdinimams būdingas dvigubas veikimo mechanizmas – jie veikia per vaiko jutiminę patirtį, bet ne mažiau yra svarbus ir gąsdinimuose pateikiamas įvairių reiškinių mitologizavimas. Mitinės plotmės svarba atsiskleidžia ir švelnesnėse tradicinėse vaikų auklėjimo formose. Kadangi vaikų gąsdinimai labai priklauso nuo situacijos ir yra labai įvairūs, straipsnyje jie skirstomi pagal keturis kriterijus: pateikimo formą, subjektą, erdvinę priklausomybę ir tikslą.

RAKTAŽODŽIAI: gąsdinimai, vaikas, mitinės būtybės, mitinė pasaulėjauta, socialinė raida, liaudies pedagogika.

ĮVADAS

Vaikų gąsdinimai – trumpi, vaikų baimei sukelti skirti pasakymai, kuriais siekiama priimtino vaikų elgesio. Tai kasdienė pedagogikos priemonė XIX a. pabaigos–XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo gyventojų šeimose, su tam tikromis transformacijomis pasiekusi ir mūsų dienas. Vaikų gąsdinimai atspindi suaugusiųjų požiūrį į vaikus ir jų vietą kaimo bendruomenėje. Nors paprastai nuo pačių mažiausių dienų vaikus gąsdindavo tėvai, neretai šią auklėjamąją priemonę prisimindavo ir mažesnius prižiūrintys vyresni vaikai. Suomų folkloristė Liisa Granbom-Herranen pasitelkė Charles’io L. Briggso darbuose (Briggs 1985a, 1985b) vartotą „pedagoginio diskurso“ koncepciją ir pritaikė ją patarlių vartojimo tradicinėje suomių pedagogikoje tyrimui, išskirdama „pedagoginio kalbėjimo“ sąvoką, kurioje yra svarbus autoritetas. Įprastai toks kalbėjimas vyksta tarp nelygiaverčių asmenų ir klausytojas dažniausiai būna tas, kurio socialinė padėtis yra žemesnė (Granbom-Herranen 2009: 153–154, 2010: 102). Tuo pačiu „pedagoginio kalbėjimo“ principu veikia ir vaikų gąsdinimai tradicinėje lietuvių kultūroje. Kaip pastebi L. Granbom-

Herranen, tokios, su vaikų auklėjimu susijusios, kasdienės ištaros neatskiriamos nuo kultūrinio, socialinio ir situacinio kontekstų. Tame kontekste didelę reikšmę turi ir jausmai bei emocijos (Granbom–Herranen 2010: 99). Todėl vaikų gąsdinimus galima nagrinėti ir kaip tautosakos tekstus, ir kaip nuo jų įvairialypio konteksto neatsietą kultūrinį reiškinį.

Nors šie trumpi tekstukai, formuojantys vaiko santykį su aplinka ir kitais šeimos nariais, buvo visiems žinomi, iki šiol jie beveik nėra sulaukę lietuvių tyrėjų dėmesio. Galima paminėti tik etnologvistės Birutės Jasiūnaitės straipsnį „Baubas ir jo padermė...“ (Jasiūnaitė 2000) ir Vytauto Didžiojo universiteto etnologijos studentės Kamilės Minikauskaitės bakalauro baigiamąjį darbą „Vaikų gąsdinimai XX a.–XXI a. pr.“ (Minikauskaitė 2012). Pastarajame tyrime nagrinėjami šiuolaikiniai vaikų gąsdinimai, bet šiame darbe daugiau dėmesio skiriama tradiciniams XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje paplitusiems vaikų gąsdinimams. Apie gąsdinančių motyvų turinčias lopšines, kurios bus minimos ir straipsnyje, yra rašiusi Jurga Sadauskienė (2012: 59). Ne pačius gąsdinimus, bet juose pasirodančias mitines būtybes – *maumą* ir *baubą* – yra tyrę Daiva Astramskaitė (1993: 112–151) ir Gintaras Beresnevičius (1998: 4, 2004: 190–194), o *javų dvoasią* ir įvairius jos pavidalus yra aptaręs Jonas Balys (1986).

Užsienio literatūroje vaikų gąsdinimams kaip reiškiniui skirtų tyrimų rasti nepavyko, tačiau yra rusų mokslininkų darbų, skirtų mitinėms būtybėms, kuriomis buvo gąsdinami vaikai. Iš jų minėtinas L. Chafizovos straipsnis apie mūsų *baubo* atitikmenį slavuose *Бука* (Хафизова 2000), taip pat O. Čerepanovos mitologinės leksikos tyrimai (Черепанова 1983).

Ieškant vaikų gąsdinimų archyvuose, iškyla sunkumų, nes atskirai jie nebuvo renkami, be to, tenai jie neįvardijami kaip atskira tautosakos grupė. Vaikų gąsdinimų galima rasti pasakojimuose apie vaikų auginimą, tradicinę pedagogiką, vaikystės atsiminimuose, situaciniuose posakiuose, jų pasitaiko ir J. Balio sudarytos Tikėjimų kartotekos skyrelyje apie vaikų auginimą. Vaikų gąsdinimams pasitelkiamą mitinę vandens būtybę *maumą* yra aprašęs Antanas Mažiulis (1938: 521–522). Šiame straipsnyje nagrinėjami gąsdinimai surinkti iš Lietuvių literatūros ir tautosakos rankraštyno (LTR), Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus rankraštyno (LII ES), Vytauto Didžiojo universiteto Kultūros studijų ir etnologijos katedros rankraštyno (VDU ER), taip pat publikuotų tekstų. Iš pastarųjų minėtinios Lietuvos liaudies kultūros centro darbuotojos Nijolės Marcinkevičienės sudarytos knygos – *Pavarėnis* (Марср) ir *Levūnų kaimo papročiai* (MarcLKP), kuriose užfiksuoti pasakojimai ypač vaizdžiai atskleidžia gąsdinimus bei mitinės pasaulėjautos reikšmę vaikams tradicinėje lietuvių kultūroje. Nors kai kurie tirti tekstai užrašyti XX a. antrojoje pusėje, tačiau beveik visi jie atspindi XIX a. pabaigos ir XX a. pirmosios pusės realijas.

Straipsnio tikslas – pažvelgti į šį kol kas išsamiau netyrinėtą lietuvių tautosakos, pedagogikos ir apskritai kultūros reiškinių bei atskleisti svarbiausias jam būdingas savybes ir raiškos formas. Tam pasitelkiami analitinis, struktūrinis ir tipologinis metodai.

ŽANRO PROBLEMA

Tiriant vaikų gąsdinimus pirmiausia kyla klausimas, ar juos galima išskirti kaip atskirą tautosakos grupelę. Gąsdinimai yra artimi tikėjimams. D. Vaitkevičienė straipsnyje apie tikėjimų struktūrą skiria dvi jų rūšis: „veiksmo plano“ ir „teksto plano“ tikėjimus. Pastarieji – mitinę informaciją perteikiantys trumpi tekstai, pavyzdžiui: „Turis paparčio žiedą viską žino“ (BsJK: 110, nr. 24). Veiksmo plano tikėjimai skirti tam tikrai mitinei ar socialinei tvarkai palaikyti (Vaitkevičienė 1998) ir kaip tik jiems būtų galima priskirti vaikų gąsdinimus. Kaip ir šiems tikėjimams, jiems būdinga ta pati struktūra: draudimo pateikimas (*Nueisi parugiu...*) ir jo pažeidimo pasekmių nusakymas (*...tai išeis rusalka ir nusitvers* – LII ES 508/77: 153). Draudimo nepaisančio neklaūžados paprastai laukia drastiškos pasekmės: dažniausiai sakoma, kad jeigu neklausys, tai ateis kokia nors mitinė būtybė ir su juo susidoros (*muš, suės...*); kartais gąsdinama, kad ją išsineš, o kartais – tiesiog mitinės būtybės pasirodymu, kuris savaime baugina. Tiek tikėjimai, tiek vaikų gąsdinimai išreiškia bei formuoja mitinę pasaulėjautą. Tikėjimai gali būti trumpesni mitologinių sakmių variantai, o sakmės taip pat gali tapti gąsdinimus papildančiu kontekstu. Tai iškalbingai iliustruoja Pavarėnio kaime (Varėnos r.) užrašytas pavyzdys:

Kap mes buvom maži, tai mus gūdzino Burloku. Sako, jis vaikščioja su raudonais čebatais ir žiūro, koki vaikai sodzun gyvena. Jei geri, nieko nedaro, nu, o kur blogi, mušas, pešas, daržan sveciman aina, nu, tai tadu Burlokas, kap dzideli išajį, likį cik maži vaikai ir ciej pirkios nužsišovį, tai jis palanda po pečiun ir laukia. Kap cik vaikas nog pečiaus nulipa, vaikų uždusina ir kraujų išgeria. Už tai jo čebatai raudoni (MarcP: 147).

Tas pats gąsdinimas su visu savo kontekstu kitomis aplinkybėmis, kai pavargęs brolis nori, kad jaunesnė sesuo kuo greičiau miegotų, perauga į išplėtotą pasakojimą, kuris tampa improvizuota pasaka prieš miegą su jau minėtos mitologinės sakmės elementais (MarcP: 254–255).

Kita vertus, dalis gąsdinimų yra priskiriami ir negausiai situacinių posakių grupei, dažnai – tildymams, maldymams. Pasak Lilijos Kudirkienės, situaciniais posakiais „nėra reiškiamas kokia idėja, nieko neapibendrinama, jie atsiradę kaip reakcija į bent kiek išskirtinę ar nusistovėjusias gyvensenos normas ne visai atitinkančią situaciją“ (Kudirkienė 2016: 11). Vaikų gąsdinimai ir atsiranda kaip reakcija į

nepageidaujamą vaiko elgesį, pavyzdžiui: *Cit, vaikeli, ciucius ateis, pagaus tave* (LKŽe: ciucius); *Varna per vaiką nuneš, jeigu nesiprausi* (LSP: 125). Kartais juose tiesioginio, gąsdinimams būdingo grasinimo nėra, bet yra užuomina į jį: *Liaukis, atvažiuoja kiaukis* (LKŽe: kiaukis; „grasoma verkiančiam, išdykaujančiam vaikui“). Situaciniuose posakiuose svarbiausia yra jų pavartojimo aplinkybės, o ne priežastingumas ar loginė seka, todėl kartais užtenka žodžius susieti patogiu sąskambiu (ten pat: 12). Tarp situacinių posakių su rimuotais sąskambiais galima rasti ir vaikų gąsdinimų. Neseniai išleistoje lietuvių situacinių posakių rinktinėje (LSP) gąsdinimai į atskirą grupę neišskirti, tačiau jų pasitaiko įvairiose rinktinės vietose prie nepageidautiną elgesį nusakančių tekstų. Kadangi gąsdinimai, kaip ir situaciniai posakiai, priklauso nuo konkrečios situacijos, jie labai kinta. Dažnai viena mitinė būtybė „keliauja“ per skirtingo tikslo siekiančius gąsdinimus – visiems žinomai *baubu* ar kita jo leksine forma *babaužiu* grasinama, kai vaikas nemiega (VDU ER 417: 24, nr. 189), kai eina į rugius (LII ES 1519/1: 1) ar toli nuo trobos, į mišką, prie kūdros (VDU ER 42/4: 1, nr. 2), taip pat už melavimą ar tiesiog tėvų neklusymą (VDU ER 941: 3, nr. 3). Tačiau to paties tipo tekstuose pasirodo ir skirtingų gąsdinimo subjektų, pavyzdžiui, šulinyje vaikų gali tykoti *šamas* (LII ES 508/46: 88), *voras* (VDU ER 759: 11, nr. 56), *ubagas* (LII ES 341/8: 24), *maumas* (MPM: 521), netgi... *bolševikas* (ZPLŽ: 25)¹. Pastarasis pavyzdys rodo, kaip greitai vaikų gąsdinimai pritaikomi prie kintančios aplinkos ir socialinių realijų. Beje, jis ne vienintelis; antai gervėtiškė Marija Petrikaitė–Mažeikienė prisimena:

Būdavo, kartais, kap pradeda dūkcie per daug, tai motina sako: „Nustokit rėkauc – po kaimų lenincai vaikšto, atais, nėra kuo duoc, tai atduosiu jus visus, jei nenutilsit.“ Ir vaikai nutyla (MS: 48).

Kalbant apie situacinius posakius, dar reiktų paminėti, kad kartais ir tikėjimai gali būti priskiriami tokiems posakiams, tad aiškias šių trumpų tautosakos kūrinių žanrų ribas ne visada galima nustatyti.

Vaikams skirtus gąsdinimus vertėtų atskirti nuo į juos panašių mitologinių sakmių ir šurpių. Nors kai kurie gąsdinimai ir gali priminti mitologines sakmes, bet nuo jų skiriasi: gąsdinimai yra trumpi posakiai, o sakmėms būdingas pasakojimas su ilgesniu ar trumpesniu siužetu. Šiurpės – tai savotiška mitologinių sakmių atmaina, trumpi pasakojimai, kuriuos, norėdami įbauginti vieni kitus, pasakoja vaikai. Vis dėlto gąsdinimai gali priminti šiurpes; antai kai kurie VDU Kultūros studijų ir etnologijos katedros rankraščiuose rasti gąsdinimai juos užrašiusių asmenų net ir įvardijami šiurpėmis (VDU ER 967: 9, nr. 37; 970: 6, nr. 33, 34). Gąsdinimus, kai

1 Už pastarąją nuorodą dėkoju LLTI Sakytinės tautosakos skyriaus jaunesniajai mokslo darbuotojai Giedrei Bufienei.

kurias mitologines sakmes ir šurpes sieja ta pati funkcija – sukelti vaikui baimę. Tačiau ilgesnių tekstų pateikimas reikalauja ypatingo laiko ir aplinkybių, o gąsdinimai kaip smulkiosios tautosakos forma buvo patogūs vartoti kasdien, pritaikant juos prie konkrečios situacijos.

Prie gąsdinimų kartais pridedamas ir koks nors veiksmas, pavyzdžiui, mitinės būtybės imitavimas, idant vaiką labiau įtikintų egzistuojančia grėsme:

Vaikus gąsdindavo, kad rugiuose slepiasi ragana ir jei eisi, tai sučiups. O mes, vaikai, specialiai eidavome ieškoti tos raganos. Tai, būdavo, kokia merga ar koks bernas užsideda ant galvos kojine ir pasislepia rugiuose. Mes kai pamatom, tai lekiam išsigandę (LII ES 1518: 1, nr. 46).

Taip gąsdinimai tampa ne tik tautosakos tekstais, bet ir praktikomis, kurių struktūra primena apeiginį veiksmą² arba iš tikrųjų toks veiksmas tampa apeigų dalimi:

Aptaisydavo Gavėną: padarydavo šiaudinį žmogų, apvilkdavo plačiom margom kelnėm, šiaudine skrybėle, nosį didelę padarydavo, peilį didelį prie šono pakabindavo: vaikams liežuvius pjaus, kas mėšą valgys. Pusberniai vežiodavo jį ir gąsdindavo vaikus: „Pilvą pjaus“ (LII ES 102/167: 241).

Vienareikšmiškai gąsdinimus priskirti konkrečiam tautosakos žanrui sudėtinga. Svarbiausia gąsdinimų funkcija – sukelti vaikams baimę, tačiau juose taip pat glūdi mitinė pasaulėjauta, kuri su gąsdinimais perduodama vaikams. Taigi vaikų gąsdinimuose galima įžvelgti tris svarbiausius aspektus, kurie juos sieja su kitokiais tautosakos tekstais. Pirma, baimės sukėlimas gąsdinimus sieja su daugeliu mitologinių sakmių ir šurpėmis. Antra, jie yra reakcija į tam tikras aplinkybes, todėl yra panašūs į situacinius posakius. Trečia, dauguma gąsdinimų dėl savo struktūrinių elementų ir mitiškumo sietini su tam tikros rūšies tikėjimais.

JUTIMINĖ PATIRTIS IR MITINĖ PLOTMĖ VAIKŲ GĄSDINIMUOSE

Subjektas, kuriuo gąsdinami vaikai, vienaip ar kitaip yra susijęs su vaikus supančia aplinka ir per ją veikia jusles. Šis poveikis juslėms gali būti trejopas ir priklauso nuo gąsdinančio subjekto raiškos pobūdžio. Realūs subjektai – žmonės ir gyvūnai – yra sutinkami, pamatomi, turi konkrečią išvaizdą ir jiems būdingus veiksmus,

2 Rusų mokslininkas Nikita Tolstojus skiria tris apeigų struktūrinius elementus: verbalinį (žodžius), realųjį (daiktus) ir kinetinį (susijusį su veiksmis) (Tolstojus 2009: 92–93). Šiuo atveju gąsdinimo žodinė išraiška atitinka verbalinį elementą, daiktas pasitelktas mitinės būtybės imitacijai – realųjį, o pati imitacija – kinetinį.

pavyzdžiui: žydas arba *ubagas* yra su maišu, šuo loja, kanda. Kartais realiai egzistuojančių subjektų vaikai nesutinka ir apie jų išvaizdą ir galimą neigiamą poveikį sužino tik iš tėvų pasakojimų:

Matyti, nėjo mane tvarkyti, kad labai gera buvau. Tai vis sakydavo – žydas ateis. Aš labai žydų bijojau. Sakydavo, žydas ateis, į maišą ir išsineš. Nu, ir taip tas buvo. Kaip tik sakydavo – neklausysi, žydas ateis. Ir aš buvau, ir aš paklausiau – kokie atrodo tie žydai. Sakė: nedideli, su maišu, su barzda (ISArd).

Trečiajai grupei priskirtinos mitinės būtybės su abstraktesniais vaizdiniais, kurie kartais būna amorfiški, pavyzdžiui, kai kurie baubo, maumo atvejai. Juslinis ryšys su šiomis mitinėmis būtybėmis palaikomas per jų buvimo vietą, reiškinį ar garsus, pavyzdžiui: *Gąsdindavo, kad Sidaras (velnias kažkoks) vandeny yra. Pasižiūri – ir matai kažką vandenin* (LII ES 508/88: 171). Iš šio pavyzdžio matyti, kad *Sidaro* pavidalas neįvardijamas. Baubas, kuris taip pat dažnai neturi aiškaus pavidalo, patiriamas per tamsą:

Nuo vienu metų ligi šešių jau motinos savo vaikus baugina rėkiančius: „Cit, tylėk, ot bubis pagaus tave, bubis!“ – rodydamos į patamsį (BsJK: 298, nr. 669).

Prigąsdindavo visokiais babaužiais, bubiais taip, jog atėjus vakarui, vaikas bijojo ir nuo suolo nulipti, tupi kur tik ant aukštesnio suolo užlipęs, kad bubis iš tamsos nepagautų (GVAS: 106).

Gavėnas, kuriuo gąsdinami vaikai per pasninką, pasirodo „saulės zuikučio“ pavidalu, kurį pamačius sakoma: *Gavėnas peilį galanda* (LKŽe: gavėnas). Pasitaiko, kad įprastai konkretų pavidalą turinti mitinė būtybė javų dvasia patiriama per savo buvimo vietą – rugius:

Raganos su šluotu bijojom. Vaikus gundzino, ku ragana su šluotu. Sako, anksčiau buvo tų raganų, ale kas žino. Kur prieg rugių einam vaikystėj... Oi, oi, ragana! Jau rugiai dreba! Jau ragana – ty vėjas papucia rugelius... (LTRF cd 590-18).

Kartais mitinės būtybės pavidalas įgyja tikrovėje sutinkamų subjektų – žmonių ar gyvūnų – bruožų, bet jie taip pat nėra aiškūs:

Išdykaujantieji vaikai buvo gąsdinami tamsybių pabaisa „guda“, kurio išvaizda nei tai žvėries, nei tai žmogaus (LII ES 2015/1: 6).

Garsinės patirties svarba vaikų gašdinimuose atsiskleidžia tikėjime, kad griausinis – tai ant negerų vaikų besibarantis Dievas (LII ES 341/8: 23–24). Kokia svarbi juslinė patirtis vaikų gašdinimuose, rodo pavyzdys, kuriame vaikas kultūros suformuotus vaizdinius susieja su realiu vaizdu ir net neatskiria motinos nuo mitinės būtybės:

Yra tokia rusalka. Sekmadienį su mamyte nuėjome parugiais. Aš labai išsigandau mamos, kai ji ėjo per rugius. Pradėjau šaukti ir bėgti, o mama vijosi. Aš galvojau, kad ji rusalka. Susirgau. Mamos plaukai buvo nesupinti, razulaisti, todėl ir išsigandau. Po to koją suko iki 15 m[etų] (LII ES 508/70: 133–134).

Nors gašdinimuose svarbus patirtinis sąlytis su tikrove, bet ne mažiau reikšmingas ir mitologizavimas, kurį lemia nežinomybė, juslinių galimybių sumažėjimas ar tiesiog patirčių apribojimas. Pavyzdžiui, tamsa nepadeda sukurti vaizdinio per patiriamą vaizdą, tarkim, baubo atveju, todėl jo vaizdinys yra neaiškus, nors lopšinėse esama užuominų į antropomorfinį ir zoomorfinį baubo pavidalą (turi šikšninį (LTR 224/181), šilkinį (LTR 3517/445), skūrinį (LTR 2425/54) krepšį, stiklinius *čebatukus* (LTR 387c/625), medinius nagus, geležinius ragus (LTR 1926/109³⁴). Su nežinomybe taip pat susijęs „svetimumas“. Labiau bijoma to, kas svetima (tėvo labiau negu mamos, *ubago* labiau negu tėvo, kažin kur esančių kažkokių žydų labiau negu pažįstamų žydų:

„Nelakiok prieš Velykas, ba žydai vaikus an macų pjauna. Išvarvina kraują ir in macus primašo.“ Lyg ir bijodavom, bet Mauškę ar Mendelį galėjom ir vidury nakties susitikt ir nebijojom... Bijojom kažin kur gyvenančių, kažin kaip atrodančių žydų (MarcP: 147–148).

Tėvo baimę, kuri, žinoma, gali būti susijusi ir su fizinėmis bausmėmis, taip pat galima sieti su „svetimumu“. Kadangi jis namuose būdavo rečiau, vaikai jo ir bijodavo labiau. Dėl to tėvas gali būti ir mitologizuojamas. Kaip jis perima *svetimojo* funkcijas, gerai atsiskleidžia dviejuose vaikų tildymo variantuose: *Ša, ateina žydas su kaša!* (LTR 5223/258); *Vaikai, ša – ateina tėvas su kaša!* (LKŽe: ša).

Mitinis gašdinimų klodas yra labai pagavus ir vaiką veikia ne taip destruktiviai, kaip susidūrimas su realia grėsme. Kad jis vaikams reikalingas ir kelia jų susidomėjimą, rodo ir tradicinio lietuvių vaikų auklėjimo pavyzdžiai, kai atsiranda tarpinis variantas tarp gašdinimų ir pamokymų. Juose negrasinama fizine destrukcija, bet supažindinama su švelnesnėmis pasekmėmis. Kita vertus, čia, kaip ir tipiškuose gašdinimuose mitinėmis būtybėmis, labai svarbus vaiko mitinio pasaulėvaizdžio formavimas. Pavyzdžiui:

Kalėdų dziedelio buvo cik paminėjimas. Randzi bandelį ar kleckų čiudnesnį, tai jau, skaitos, būta Kalėdų dziedelio. Jei vaikas praskalsta, sako, tau anglius per Kalėdas padės dziedelis, o ne sausainį (MarcLKP: 148–149).

Bobutė, jei aš kų ne tep darau, tai vis primydavo: „Vaikeli, an tavį ir gyvulukai sakys Kūcon, kad tu negera. Gyvulukai Kūcon visų šeimų apšneka. Negerai tau bus.“ Ir cikė-jau, bet an kiemo gi nenuveisi paklausyc – baisu (MarcLKP: 149).

Kad tai, kas yra mitologizuojama, traukia vaikus, atspindi ir šis pasakojimas:

Neik, sako, parugėm, rusalka yra. Jos niekas nematė. Vis tiek eidavome, – susirenka vaikų ir einame, bijomės (LII ES 508/71: 136–137).

Galima sakyti, kad gąsdinimai vaikus veikia dvejopai: ir per jutiminę patirtį, ir per tų patirčių ar jų trūkumo mitologizavimą. Kaip tik šis dvilypis gąsdinimų mechanizmas ir daro juos tokius paveikius. Santykis su tikrove gąsdinimus paverčia veiksniais *čia* ir *dabar*, o mitinė plotmė, žadindama vaikų vaizduotę ir smalsumą, daro juos labai pagavius.

VAIKŲ GĄSDINIMŲ TIPAI

Gąsdinimai labai priklauso nuo situacijos ir kinta, todėl juos sunku suskirstyti pagal vieną kriterijų. Straipsnyje siūlomi keturi vaikų gąsdinimų skirstymo būdai: pagal formą (kaip gąsdinimai vaikams yra pateikiami), pagal gąsdinimo subjektą (kuo gąsdinama), pagal erdvę (kaip gąsdinimus galima išdėstyti gyvenamoje erdvėje) ir pagal tikslą (ko gąsdinimu siekiama).

Gąsdinimai pagal pateikimo formą – kaip gąsdinama. Pagal formą gąsdinimus galima skirstyti į tris grupes ir išdėstyti skambesio bei rimo didėjimo ir mažėjimo tvarka. Dažniausiai gąsdinimų pateikimas priklauso nuo vaiko amžiaus. Patiems mažiausiems yra dainuojama, jie tildomi ir maldomi. Dainuojamieji gąsdinimai yra ne tipiški gąsdinimai, o į lopšines įterpti grasinimai. Jais siekiama vaiką užmigdyti, nuraminti verkiantį. Žinomi du lopšinių tipai (Vk 25, 27), kuriuose nemiegantis vaikas gąsdinamas arba tekste minimos vaikui grėsmę keliančios būtybės – *gudai*, *maumai* (LTR 794/5). Lopšinėse dažniausiai vaikai gąsdinami *baubu*:

Užmik, užmik, mažulėli,
Buti yra baubas.
Jei užmigi, tai neras,
Jei nemigi, tai išneš. (LTR 3613/407)

Šiose lopšinėse baubas gali būti ir kampe (gąsdinimuose ten yra įprasta jo buvimo vieta – LTR 218/830, 325/191) arba vygės gale (LTR 1926/416), jis rengiasi su maišu (LTR 224/181) arba be jo (LTR 218/830, 325/191) išsinešti nemiegantį vaiką. Nemiegantis vaikas nuo baubo nukenčia, tačiau užmigęs gali būti ir apdovanojamas:

Užmik, užmik,
Tupi bute baubas.
Kad užmigi, duos pyragą,
Kad neužmigi, duos botagą. (LTR 3963/79)

Kartais baubą keičia kitas dažnas gąsdinimų subjektas – žydas:

A a a a, bau bau bau,
Bus Mariutei dar strošniau:
Atais žydas su barzdu,
Duos Mariutei su lazdu. (LTR 3652/16)

Arba gyvūnas:

O čia, opa pa,
Kiškis vaikus lingavo.
Belinguodams užsnūdo –
Katins nosį nukando.
Ir atbėgo žiurkelė,
Ir nukando katinui auselę.
Tai ir tu neverk, vaikuti,
Kad ir tau nenukštų nosytę. (LTR 228/618)

Nors tokios lopšinės būdavo skirtos patiems mažiausiems, veikiausiai jos nesukeldavo baimės, o dėl įprastai lopšinėms pasirenkamų ramių intonacijų vaikus ramindavo. Kita vertus, tai buvo savotiškas mitinio pasaulio pažinimo pradžiamokslis. Taip pat reiktų nepamiršti, kad tokias niūniuojamas lopšines girdėdavo ir šeimoje esantys vyresni vaikai, – jiems daugiau reikšmės turėti galėjo ne tik teksto melodringumas, bet ir jame pateikiama informacija.

Tildymai ir maldymai, kurie priklauso situaciniams posakiams, nors nėra dainuojami, bet dažnai būna rimuoti. Jais siekiama nutildyti verkiančius ar triukšmaujančius vaikus. Tokių posakių nėra labai daug, tačiau dėl savo skambesio jie lengvai įsimenami ir paveikūs: *Vaikai, tiša, skylė plyšo* (taip sako, kai nori triukšmaujančius vaikus nutildyti; LTR 3859/454); *Liaukis, atvažiuoja kiaukis* (LKŽe: kiaukis).

Kita, pati gausiausia tokių gąsdinimų grupė yra skirta didesniems vaikams, siekiant apsaugoti juos nuo pavojingų vietų ar formuojant socialiai priimtina elgesį. Šie gąsdinimai dažniausiai atitinka jau aptartų veiksmo plano tikėjimų struktūrą. Kadangi straipsnyje pateikta daug tokių vaikų gąsdinimų pavyzdžių, išsamiau jie nenagrinėjami.

Gąsdinimų skirstymas pagal jų pateikimo formas iš dalies yra funkcinis, nes jais, neatsiejamai nuo vaiko amžiaus – kuo vaikas mažesnis, tuo įvairesnė vartojama garsinė raiška, siekiama skirtingo vaiko elgesio rezultato (lopšinėmis – miego; tildymais, maldymais – kad vaikai netriukšmautų; tiesiog gąsdinimais – įvairaus tinkamo vaikų elgesio).

Gąsdinimai pagal gąsdinimo subjektą – kuo gąsdinama. Kaip tik taip vaikų gąsdinimų skirstymą pateikia javų dvasių aprašęs J. Balys (1986) ir jų mitonimus tyrusi B. Jasiūnaitė. Etnolingvistė mini tris gąsdinimų grupes: gąsdinimus su išgalvotomis, tai yra mitinėmis, būtybėmis, gąsdinimus su realiai egzistuojančiais, nepaprastų savybių turinčiais žmonėmis ir gąsdinimus, kuriuose minimi mitologizuoti gyvūnai (Jasiūnaitė 2000: 179). Tačiau peržvelgus šių posakių visumą išryškėja dar viena grupė. Jai priklausytų savotiški gąsdinimai, kuriuose neminimas joks grėsmę keliantis subjektas, tačiau vaikams dėl vienu ar kitu priežasčių gresia fizinė destruktija. Šioje grupėje galima pastebėti savotišką kūno funkcijų mitologizavimą, nes vaikams įvardijama tokia fizinės destruktijos grėsmė, kokios iš tikrųjų nebūna. Pavyzdžiui: *Nešauk – rūra sprogs* (LTR 4240/359); *Nerėk, nes snukis apžels* (LTR 6246/51); *Nerėk taip, ba šikžarnė išlįs* (LTR 307/162); *Nevalgyk daug – pilvas kaklą nutrauks* (LSP: 82). Kai kurie tokio pobūdžio gąsdinimai suaugusiųjų gali būti pateikiami kaip pajuokavimai, tačiau vaikų suvokiami tiesiogiai, kaip fizinės destruktijos grėsmė. Pavyzdžiui, situacinių posakių rinktinėje pateikiamas tekstas, prie kurio yra ir patikslinimas, kad jis juokais sakomas norinčiam medaus: *Nevalgyk medaus – subinę pradaus* (LSP: 109). Vaikai tokius posakius dažniausiai supranta tiesiogiai, todėl jie gali funkcionuoti kaip paprasčiausi gąsdinimai. Apie tokių vaikų pažodinių perkeltinę prasmę suaugusiųjų pasaulyje turinčių posakių supratimą yra rašiusi L. Granbom-Herranen (2009: 159, 161).

Kiti gąsdinimai yra susiję su koku nors konkrečiu subjektu, kuris vaiką gali arba tiesiog išsinešti, arba jam padaryti ką nors bloga. B. Jasiūnaitė teigia, kad yra apie šimtas trisdešimt vaikų gąsdinimuose pasitaikančių subjektų pavadinimų (Jasiūnaitė 2000: 172). Tokie subjektai arba egzistuoja realiai – tai žmonės, gyvūnai, arba yra mitinės būtybės. Pažvelgus į bendrą vaikų gąsdinimų masyvą galima teigti, kad iki Antrojo pasaulinio karo vaikai dažniausiai būdavo gąsdinami žydais ir tik paskui čigonais, elgetomis arba mitologizuotais gyvūnais. Paprastai mitologizuojami socialinių paribių atstovais laikomi kitataučiai ir nesėslų gyvenimą gyvenantys elgetos. Gąsdinimas žydais atspindi visoje Europoje nuo XII, o dabartinės Lietuvos

teritorijoje veikiausiai nuo XVI amžiaus susiformavusį krikščionio kraujo vartojimo ritualiniams tikslams stereotipą (Anglickienė 2006: 141–143). Reikia nepamiršti, kad kartais suaugusieji vaikus gąsdindavo tuo, ko bijodavo patys. Prie tokių gąsdinimo subjektų visų pirma priskiriami *žydai*, taip pat lietuvių tautosakoje dažnos *laumės* ir *velniai* (LTRF cd 809–26). Labiausiai paplitęs žydus mitologizuojantis siužetas teigia, kad per Velykas į macus jie deda krikščionių vaikų kraujo, tad vaikai būdavo gąsdinami tokiomis galimomis pasekmėmis (VDU ER 688: 1, nr. 3). Taip pat buvo tikima, kad žydų naujagimiai praregi tik tada, kai jų akys patepamos krikščionių vaikų krauju (VDU ER 37/1: 10, nr. 8). Kadangi žydai dažnai vaikščiodavo po kaimus, tėvų neklausantiems vaikams sakydavo, kad juos išsineš žydas (LII ES 208/126: 597). Tokio vaikus išsinešančio žydo dažnas atributas būdavo maišas (LII ES 1073/50: 88). Neklaužados dažnai būdavo gąsdinami, kad juos išsineš ir *čigonas* (LII ES 1108/15: 47) arba *ubagas* (LII ES 508/43: 82) maiše. Nors kitataučiai ir elgetos yra realiai esantys asmenys, vaikų gąsdinimuose jie gali keisti mitines būtybes, pavyzdžiui, ubagas dažnai būna šulinyje (LII ES 341/8: 24; 341/21: 65). Taip pat iš realiosios į mitinę erdvę yra perėjęs retkarčiais gąsdinimuose minimas rugiuose apsigyvenantis *gudas* (LII ES 1519/1: 1). Pažymėtina, kad jei kaimo bendruomenėje gyvena išskirtinis žmogus – burtininkas ar užkalbėtojas, – suaugusieji pradeda juo gąsdinti vaikus. Iškalbingas yra Gervėčių pavyzdys, kai motinos gąsdindavo, kad kaimo burtininku vadinamas Šimutis gyvuliu pavers neklusnius vaikus (LTRF cd 553-01, 594-06). O štai Pakruojo rajone iš tolimesnių vietovių nuolat atvažiuodavęs Urbonas vaikus pats kviesdavęs į maišą, – vaikai nuo jo bėgdavę slėptis (LLI ES 1108/11: 37). Kartais nė nereikėdavo labai ypatingo žmogaus, užtekėdavo tiesiog kaimyno: *Gąsdindavo vaikus, kad jei nevalgys, ateis kaimynas Jokūbas ir išneš į pelkes* (LTRF cd 621-02).

Gyvūnai gąsdinimams pasitelkiami rečiau negu žmonės ir jų įvairovė ne itin didelė. *Vilkui* vaiką atiduoda už neklausymą (LII ES 853/2: 5), rugiuose tupinti *lapė* neklauzadą pagriebia ir nusineša į mišką (LII ES 1517/5: 5), lendantį prie šulinio vaiką gali įsitraukti *šamas* (LII ES 508/46: 88), prie vandens telkinio – *varlė* (LTR 6642/29)³. *Šunimi* būdavo patogiu gąsdinti pačius mažiausius, tik namų erdvę kol kas gerai pažįstančius vaikus, tai rodo ir šuns įvardijimas *ciuciumi* gąsdinime: *Jei rėksi, pašauksiu ciucijų, ir suėš* (LKŽe: ciucius). Beje, verta prisiminti, kad tradicinėje lietuvių kultūroje vaikai *išgąsčiu* suserga dažniausiai dėl šuns (LII ES 7/10: 56). Gyvūnais vaikai dažniausiai gąsdinami labai paprastai: jeigu neklausysi ar eisi, kur negalima, tave pasiims / atiduosiu gyvūnui. Tačiau Gervėčių krašte gyvenanti Marija Petrikaitė–Mažeikienė vaizdingai pasakoja, kaip močiutė vaikystėje ją gąsdindavusi *meška*:

.....

3 Plačiau apie vaikų baidyklę varlę jau rašyta straipsnyje „Kai kurie mitiniai varlės įprasminimo aspektai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje“ (Džekčioriūtė 2014: 83–84).

Mokėjo bobutė ir pasakų daug <...> apie mešką, kuri ataidavo nakci prie lango, kur verpė bobutė, ir dainavo:

*Ir vištos miega, ir žysys miega,
Cik viena baba nemiega –
Un ma skūros sėdži,
Mano vilnų verpia,
Mano mėsų verda.
Suvėsiu bobų, suvėsiu!*

Ir kadu bobutė sėsdavo prie ratelio verpcie, aš visuomet bailiai dairiausi languosan, bijojau, kad neateitų meška ir nesuvėstų bobutės, bet bobutė man sakydavo, kad meška suvėda tik negerų vaikų bobutes, o pas gerus neateina, tai stengies būti gera – kap būsi negera, tai meška ateis ir suės bobutę (MS: 34–35).

Mitinės būtybės, kuriomis gąsdinami vaikai, būna pačios įvairiausios. Tėvai ne-
vengia vaikų gąsdinti ir suaugusiųjų sakmėse pasirodančiomis laumėmis, raganomis, velniais. Sakmėse laumės dažnai būna susijusios su vandeniu ir vakaru bei naktimi, tad ir vaikai jomis gąsdinami, kad neitų prie vandens telkinių (LTR 2645/66; KVAK: 234) arba į lauką sutemus (VDU ER 900: 10, nr. 53). Kartais laumė gali pasirodyti kaip velnio pagalbininkė ir neklusnų vaiką nugabenti *peklon* prie velnių (LTRF cd 809–26). Gąsdinimai velniu yra gana dažni (VDU ER 42/1: 5–6, nr. 8; LTRF cd 588–05 ir kt.), o kartais tampa tiesiog gąsdinimais *pekla* (LII ES 508/69: 130–131). Pasitaiko ir religinio auklėjimo motyvų, kai vaikus baudžianti būtybė yra *Dievas*, kartais pasireiškiantis griausmo pavidalu (LII ES 215/1: 5; 341/8: 23). Tik vaikų gąsdinimams būdingų mitinių būtybių yra labai daug, tačiau visoje Lietuvoje paplitusi ir visiems gerai žinoma būtybė yra *baubas* ir kitos jo formos – *bubis*, *babaušis*, *babaužis*. Jis gali pasirodyti bet kur – vandens telkinyje, šulinyje, rugiuose (LII ES 1519/1: 1), bet dažniausiai tai namų erdvės gyventojas, besislepiantis tamsoje (VDU ER 688: 1, nr. 1), kampuose (VDU ER 417: 24) ar prie lango (VDU ER 970: 6, nr. 33). Baubo giminaitis *maumas* ne taip gerai visiems žinomas, tačiau taip pat gali gyventi ir šulinyje, vandens telkinyje ar namuose tamsoje (MVP: 521–522). Maumą tyrę mokslininkai jį sieja su vandeniu ir drėgme (Astramskaitė 1993: 124–128; Beresnevičius 1998: 4, 2004: 190–194).

Kai kurios mitinės būtybės, tokios kaip minėtasis baubas, gerai žinomos daugelyje vietovių, kitos būdingos tam tikram regionui, pavyzdžiui, rytų Lietuvoje vaikų gąsdinimuose dažna iš slavų perimta rugių laukuose gyvenanti *rusalka*. Kai kurios gąsdinimų mitinės būtybės yra užfiksuotos tik tam tikrose vietovėse ir atsiranda dėl suaugusiųjų kūrybiškumo ir prisitaikymo prie situacijų: Gervėčiuose buvo žinomas

raganos sūnus *minkštalūpis*, didelėmis storomis lūpomis į maišą susidedantis neklaužadas vaikus (LTRF cd 587-01), Pavarėnyje – *Burlokas*, neklaužadas vaikus užduosinantis ir jų kraują išgeriantis (MarcP: 147). Kartais gąsdinimų subjektais pavirsta atgiję negyvi daiktai, pavyzdžiui, mergaitės suplėšyta *lėlė* (VDU ER 725: 9, nr. 51) arba namų tamsoje nuo 9 valandos vakaro atirandantis *grabas* su neįvardijamu turiniu, kuriuo gąsdinami vis dar nemiegantys vaikai (VDU 900: 6–7, nr. 17); bet tai tik pavieniai šių tautosakos kūrinių įvairumą ir gyvybingumą iliustruojantys pavyzdžiai.

Gąsdinimai gyvenamosios erdvės požiūriu. Šio skirstymo pagrindas yra *artima – tolima* opozicija. Vaikų gąsdinimų mitinės būtybės gali būti apsistojusios kurioje nors konkrečioje vietoje, gali atkelti į vaiko gyvenamąją erdvę iš savo buveinės arba tiesiog iš kažkur kitur. Daugelis bauginimui skirtų būtybių neturi nuolatinės savo buvimo vietos: ubagą galima sutikti prie kelio (LII ES 341/21: 65) arba šulinyje (LII ES 341/8: 24), baubas gali tupėti namų kampe (LTR 2332/23) arba rugiuose (LII ES 1519/1: 1), todėl atsiranda poreikis į vaikų gąsdinimus pažvelgti iš erdvinės perspektyvos, kuri tiesiogiai susijusi su vaiko amžiumi, psichofizine raida ir judėjimo erdvėje galimybėmis. Mažiausi vaikai, dar negalintys išeiti iš namų, gąsdinami namų erdvėje – kampe (LTR 2332/23) arba ant aukšto esančiu baubu (GVAS: 100).

Vaiką prinešant prie lango, jo patirtinė aplinka išplečiama ir į namų erdvę įtraukiamas kiemas su dažnu mažų vaikų bauginimo subjektu – šunimi (KVAK: 229). Tokiems patiems mažiausiems vaikams visi kiti į namų erdvę įsiveržę gąsdinimų subjektai yra atėję iš svetimos, dažnai neapibrėžtos erdvės. Vaikus, pradėjusius savarankiškai eiti už namų ribų, tėvai siekia apsaugoti nuo pavojingų vietų. Visų pirma tai būna kieme esantis šulinys, kuriame „apsigyvena“ pačios įvairiausios būtybės – nuo realiai egzistuojančių mitologizuotų žmonių ir gyvūnų iki mitinių būtybių. Pavyzdžiui, šulinyje gali tupėti ubagas, žydas, šamas, maumas, baubas ir netgi minėtasis bolševikas.

Už kiemo esanti erdvė – tai netoli namų esantys keliai, vandens telkiniai, miškai, javų laukai, o už jų – jau tolimesnės vietovės. Su pastarosiomis susiję gąsdinimai, kai vaikams draudžiama keliauti į toliau esantį kitą kaimą, pavyzdžiui, užėjimą į kaimą *durnius* su šuniu kojas nukąs (LII ES 508/64: 122), o jei eisi į miestelį – žydas papjaus (LII ES 508/75: 148). Užėjimą toli nuo namų čigonas arba žydas pasičiups (LII ES 341/8: 24). Taip pat vaikai gąsdinami personažais, atvykstančiais iš kažkur, nelabai aišku kur, jie kaip visiškai svetimi asmenys ar mitinės būtybės gali staiga įsiveržti į suaugusiųjų neklaušančių vaikų namų erdvę: *Tiktai rėk – išgirs čigons, ateis ir išsineš su maišu* (LII ES 1108/15: 47); *Babaužis ateis, nelermokit, nešaukokit, babaužis išgąsdins* (LTRF cd 811-06).

Gąsdinimai pagal tikslą – ko siekiama. Skirtingi gąsdinimai gali turėti skirtingą tikslą. Visais jais bandoma paveikti vaikų elgesį, tačiau galima

ir tiksliau išskirti, ko konkrečiai gąsdinimais siekiama. Daugeliu jau minėtų gąsdinimų siekiama koreguoti kasdienį vaikų elgesį namuose, taip pat jie gali būti nukreipti į vaiko fiziologinius poreikius – tai yra miegoti, valgyti. Dalis kasdinių gąsdinimų orientuota į vaikų socialiai priimtina elgesį. Pavyzdžiui, pratinant vaikus laikytis atokiau, kai į namus ateina svetimas žmogus, sakoma: *Dėdė piktas muš, įsikis į maišą ir išsineš* (GVAS: 103). Kad vaikas neimtų svetimų daiktų, nevagiliautų, dažnai sakydavo: *Svetima nieko nerūšiokit, ba nudžius rankos* (GVAS: 105). Taip pat vienais gąsdinimais vaikai atbaidomi nuo jiems pavojingų vietų, vandens telkinių, miškų (KVAK: 234), o kitais, atvirksčiai, stengiamasi atbaidyti vaikus, kad jie nepridarytų žalos derliui. Taip vaikai gąsdinami, kad neitų į sodus, daržus, žirnynus, o dažniausiai – javus. Daržuose, soduose (LII ES 508/16: 38; 53: 100), žirnynuose (LII ES 508/24: 49; 36: 72) ir rugiuose (LII ES 508/32: 64; 43: 82; 56: 108) vaikų tyko *rusalka*. Ruguose taip pat būna ragana (LII ES 508/13: 32; 1518/1: 1), lapė (LII ES 1517/5: 5), baubas (LII ES 1519/1: 1) ir kt. Pačias įvairiausias javuose esančias mitines būtybes išsamiai yra aptaręs J. Balys (1986). Įdomu, kad žirniuose galima aptikti *žirninį* – specifinę žirnių lauko būtybę: *Neik žirniuosna, ba žirninis pagaus* (LKŽe: žirninis)⁴.

Dalis vaikų gąsdinimų būna susiję su rituališkai įprasmintu elgesiu. Toks elgesys gali būti susijęs su šventiniu laikotarpiu – gavėnia arba Žoline. Už mėsos valgyimą per gavėnią vaikai gąsdinami mitine būtybe *gavėnu*; sakoma, kad jis nupjausiąs vaikams liežuvį arba perrėšiąs pilvą (LII ES 102 /167: 241; 102/178: 261; 102/201: 284). O kad per gavėnią maži vaikai neprašytų pieno, pagąsdindavo: „*Valgyk tu pieną, valgyk! Velykuose tave Dievas uždarys su žąsinu į tvartelį, tai tu tada pamatysi, kas tau bus...*“ *O maži vaikai žąsino bijodavo, kad jiems neižnybtų* (LII ES 118/22: 274). Pagrasindavo ir vaikui, norinčiam suvalgyti per Žolinę ubagams kepamą duoną:

Mes 6 maži. Žolinės atlaidan bobutė nešdavo vargšam. Kai rugius vežem, nubyrėjusius rugius sumalė ir iš jų kepė. Vis lendam. Jei leistų, mes ją ir nekeptą suvalgytume. Bet bobutė gąsdina: „Nakcia jum ubagas nosį nukąs.“ Atstojam (LII ES 508/1: 5).

Vaikų gąsdinimus su apeigomis sieja ir tai, kad kai kurie jų būna tiesiogiai susiję su vaiko perėjimu iš vieno raidos tarpsnio į kitą:

Su lopšeliu skirtis vaikai labai nenorėdavę. Todėl, kai kartais vaiko troboje nėra, vienas iš suaugusiųjų greitai atkabina lopšį nuo karties ir užmeta ant aukšto, kad vaikas daugiau jo nebematytų ir nebliautų. Ant aukšto vaikai lipsti bijodavo, nes vyresnieji įgąsdindavo sakdami, kad ten būvis esąs ir mažus vaikus tuojau pagaunąs (GVAS: 100).

4 Už šią nuorodą dėkoju LLTI Sakytinės tautosakos skyriaus mokslo darbuotojai dr. Jūratei Šlekonytei.

Dar iškalbingesnis yra pavyzdys, kai norint atjunkyti dvejų metų vaiką ant krūties dedamas avikailis, idant šis išsigąstų ir daugiau nebeprašytų krūties⁵.

Iš pateikto gąsdinimų suskirstymo matyti, kad vaikų gąsdinimai atsiskleidžia kaip sudėtingas, įvairiaspektis kultūrinis reiškinys. Kiekvienoje grupėje gąsdinimai išsidėsto opozicijų (melodijos ir rimo buvimas – nebuvimas; sava – svetima; artima – tolima; kasdieniška – apeigiška) principu. Tą patį gąsdinimą galima analizuoti pagal visus keturis kriterijus; į tą patį gąsdinimą pažvelgus iš skirtingų pozicijų, atsiskleidžia jam būdingos įvairios savybės, susijusios su gąsdinimų reikšme vaiko fizinei ir psichosocialinei raidai.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Vaikų gąsdinimai buvo svarbi kasdienė vaikų auklėjimo priemonė nuo pat XIX a. antrosios pusės, kai turime juos fiksuojančius šaltinius, iki XX a. antrosios pusės. Nuo XX a. antrosios pusės, keičiantis tradicinei gyvensenai ir vaikų auklėjimui, kinta ir gąsdinimų pobūdis – jie tampa mažiau mitologizuoti ir rečiau vartojami.

Nors iš šiandieninės pedagogikos pozicijų gąsdinimai gali būti traktuojami kaip psichologinio smurto apraiška, tradiciniai vaikų gąsdinimai buvo svarbi kultūros dalis ir turėjo savo funkcijas. Tiesioginė gąsdinimų funkcija buvo suformuoti tinkamą vaiko socialinį elgesį. Antrinė, bet ne mažiau svarbi funkcija – formuoti vaikų praktinį pasaulėvaizdį ir mitinę pasaulėjautą. Yra stiprus abipusis ryšys tarp gąsdinimų ir vaiko psichofizinės raidos. Gąsdinimai keičiasi vaikui augant, yra pritaikomi prie aplinkybių, vaiko fiziologinių galimybių, tačiau jie taip pat stimuliuoja vaikų psichofizinę raidą. Kalbant apie ją, tampa svarbūs du gąsdinimų aspektai: jutiminė patirtis ir mitinė plotmė.

Gąsdinimų įvairovė apsunkina jų vienareikšmį priskyrimą kokiam nors tautosakos žanrui. Vienu atveju jie labiau panašūs į tikėjimus, kitu atveju tai labiau situaciniai posakiai. Gąsdinimų kaip trumpų posakių tendencija pereiti į platesnį kultūrinį kontekstą per išplėtotus naratyvus daro juos dar sudėtingesnius. Suomių mokslininkės L. Granbom-Herranen pastebėjimus apie vaikystės patarles tradicinėje suomių kultūroje galima pritaikyti ir lietuvių vaikų gąsdinimams: jiems, kaip tautosakos tekstams, be žodžių ir žodžių kuriamų reikšmių, ne mažiau svarbūs yra socialinis ir kultūrinis kontekstas, konkretūs žmonės, emocijos ir skirtingos situacijos (Granbom-Herranen 2009: 162). Dėl tokio šio reiškinio kompleksiško ir vaikų gąsdinimus galima pažvelgti iš skirtingų perspektyvų, kurios lemia straipsnyje pateikiamą jų skirstymą pagal įvairius kriterijus.

.....
5 Asmeninis Ingos Butrimaitės archyvas. Pateikėja Janina Karmazienė-Augulytė, g. 1934 m. Girių k. Irašė Inga Butrimaitė ir Lijana Šarkaitė Girių k., Gervėčių apyl., Astravo r. (Baltarusija) 2014 m.

ŠALTINIAI

- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- GVAS – A. Gričius. „Vaikų auklėjimas senovėje“, *Gimtasai kraštas*, 1942, Nr. 30, p. 98–109.
- ISARD – Lituanistikos paveldo informacinė sistema *Aruodai*, prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt/paieska2/fiksacijos.php?OID=1190&FId=2320&back=home>.
- KVAK – Albinas Kriauza. „Vaikai ir jų auginimas Kupiškio apylinkėje“, *Gimtasai kraštas*, 1943, Nr. 31, p. 203–235.
- LII ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus rankraštynas.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XIX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–1999, prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- LSP – *Vilkų minim, vilkas čia: lietuvių situaciniai posakiai*, sudarė Rasa Kašėtienė ir Lilija Kudirkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTRF – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka.
- MarcLKP – *Levūnų kaimo papročiai*, sudarė Nijolė Marcinkevičienė, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2008.
- MarcP – Nijolė Marcinkevičienė. *Pavarėnis*, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1998.
- MPM – Antanas Mažiulis. „Pasakiškasis ‘maumas’“, *Gimtasai kraštas*, 1936, Nr. 2–4, p. 521–522.
- MS – *Maniutės sąsiuviniai*, sudarė Saulė Matulevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- VDU ER – Vytauto Didžiojo universiteto Kultūros studijų ir etnologijos katedros rankraštynas.
- Vk – Vaikų dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge.
- ZPLŽ – Zigmas Zinkevičius. *Prie lituanistikos židinio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.

LITERATŪRA

- Anglickienė Laimutė 2006. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus.
- Astramskaitė Daiva 1993. „Vestimentarinis kodas lietuvių mitologijoje“, *Baltos lankos*, Nr. 3, p. 112–151.
- Balys Jonas 1986. „Javų dvasia ir derliaus papročiai“, in: *Lietuvos žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*, Silver Spring: Lietuvių tautosakos leidykla, p. 217–235.
- Beresnevičius Gintaras 1998. „Baubas, maumas ir babaušis“, *Šiaurės Atėnai*, Nr. 23 (417), p. 4.
- Beresnevičius Gintaras 2004. *Lietuvių religija ir mitologija*: sisteminė studija, Vilnius: Tyto alba, p. 190–194.
- Briggs Charles L. 1985a. “The Pragmatics of Proverb Performances in New Mexican Spanish”, *American Anthropologist*, vol. 87, No. 4, p. 793–810.
- Briggs Charles L. 1985b. “Treasure Tales and Pedagogical Discourse in Mexicano New Mexico”, *The Journal of American Folklore*, vol. 98, No. 389, p. 287–314.
- Džekčioritūtė Vita 2014. „Kai kurie mitiniai varlės įprasminimo aspektai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje“, *Tautosakos darbai*, t. XLVIII, p. 71–88.
- Granbom-Herranen Liisa 2009. “Proverbs from Childhood”, *Proverbium*, vol. 26, p. 151–170.
- Granbom-Herranen Liisa 2010. “Women’s Place in Finnish Proverbs from Childhood”, *Folklore*, vol. 46, p. 95–110, prieiga per internetą: <http://www.folklore.ee/folklore/vol46/granbom.pdf>, [žiūrėta 2016-03-28].
- Jasiūnaitė Birutė 2000. „Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baūbas* bei jo padermė“, *Baltistica*, Nr. 35 (2), p. 171–191.

- Kudirkienė Lilija 2016. „Įvadas“, in: *Vilką minim, vilkas čia: lietuvių situaciniai posakiai*, sudarė Rasa Kašėtienė ir Lilija Kudirkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Mažiulis Antanas 1936. „Pasakiškasis ‘maumas’“, *Gimtasai kraštas*, Nr. 2-4, p. 521–522.
- Minikauskaitė Kamilė 2012. *Vaikų gašdinimai XX a. pab.–XXI a. pr.*: bakaluro baigiamasis darbas, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Sadauskienė Jurga 2012. „Lopšinių ir žaidimų terapinė vertė“, *Tautosakos darbai*, t. XLIII, p. 49–69.
- Tolstojus Nikita 2009. „Kalba ir kultūra“, in: *Kalba ir žmonės*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 81–100.
- Vaitkevičienė Daiva 1998. „Tikėjimų struktūros klausimu“, *Tautosakos darbai*, t. VIII (XV), p. 90–99.
- Черепанова О. А. 1983. *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Хафизова Л. П. 2000. „Бука как персонаж детского фольклора“, in: *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*, отв. ред. С. М. Толстая, Москва: Индрик, p. 198–211.

Scaring of Children in the Traditional Lithuanian Worldview

V I T A D Ž E K Č I O R I Ū T Ė - M E D E I Š I E N Ė

S u m m a r y

By scaring, the author means short phrases uttered by the grown-ups in order to encourage acceptable behavior of kids, e.g. ‘If you walk by the rye field, rusalka will come out and take you away’ (LII ES 508/77 p. 153). This phenomenon of Lithuanian folklore, pedagogics and culture in general has hitherto attracted not enough scholarly attention; therefore, this article aims at elucidating its most important features and forms of expression.

It is not entirely clear, to what folklore genre these forms of scaring should belong. They are close to folk beliefs in terms of their typical structure and manifestations of mythical worldview. However, the scaring presents reaction to certain situations and circumstances, thus being similar to situational sayings. Quite frequently, such occurrences stem from a broader social and mythological background, therefore being capable of evolving into folk legends or ritual-like imitation practices.

The scaring of children functions on a twofold basis. Since scaring describes the surroundings and the applicable rules of behavior, it embodies the sensual experience. Children can experience some scary subjects directly (seeing them), while perceiving others through their mythical dwelling places (darkness, reflection in the well, the wavy rye, etc.) or sounds. The diminished possibilities of sensual experience and the obscurity determine the mythical code present in the scaring of children. The opposition between one’s own vs. foreign also plays an important role here: the foreign things tend to be more mythologized and frightening. The relation to reality makes scaring effective here and now, while mythical level encourages children’s imagination and curiosity, making the scaring remarks very catchy.

The scaring very much depends on the situation and changes easily; therefore, classifying these instances according to a single criterion is difficult. This article lists four ways of classifying the scaring of children: according to form (the way of presenting the scary things to kids), to the scary subject (what the kids are intimidated with), to the space (how scary things are located in the living surroundings), and to the purpose (what scaring is meant to achieve). Formally, children can be scared with songs (phrases inserted into the lyrics of

lullabies), rhymed situational phrases or simple verbal warnings. According to the subject, the material falls into four groups: scaring with no subject (threatening children with physical destruction or some unpleasant physical consequences); threatening with really existing, although mythologized persons (foreigners, beggars, wizards); threatening with mythologized animals; and threatening with mythical beings. According to space, there are also four groups of scaring instances, i.e. those associated with home, yard, close extraneous space, and distant extraneous space. Such scaring reflects psychophysical development of children and their range of spatial movement. The purpose of scaring may include appropriate everyday behavior of children or their ritually meaningful conduct. In the first case, children have to behave appropriately in terms of physiology or social meaning. Besides, by use of such scaring children are kept away from dangerous places (like wells, water pools, forests) or places important to the social welfare are safeguarded from them (including orchards, gardens, crops). The ritually meaningful scaring depends either on the stage of the child's development or on the festive periods that require certain norms of behavior.

The scaring of children constituted an inherent part of the Lithuanian peasant life in the second half of the 19th – the first half of the 20th century. Its prime purpose was forming appropriate social behavior of children. The secondary, although no less important, function was shaping their practical knowledge and mythical worldview. The patterns of scaring altered along with the child's development, adjusting to the circumstances and the child's physiologic capacities, yet in turn stimulating the psychophysical development of children as well.

Gauta 2016-04-11